

23. Лукашевич П. Украинские национальные партии // Вестник жизни. – 1906. – № 1–2. – С. 76–87.
24. Матушевський Ф. З українського життя // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т. 40. – Кн. 10–12.
25. Меша В.Г. Українське національне відродження 1905–1914 років: (історіографія проблеми). – К., 2004.
26. Павко А.І. Політичні партії та організації в Україні наприкінці XIX – на початку XX століть: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрямки наукових досліджень. – К.: Знання, 2001. – 112 с.
27. Петлюра С. З українського життя // Україна. – 1907. – Квітень. – Т. 2. – С. 20–36.
28. Петлюра С.М. П–ш. – Автономія України в світлі "соціал-демократичної критики" (рецензія) // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Кн. 1. – С. 182.
29. Петлюра С. Нова Дума і національне питання // Слово. – 1907. – 27 жовтня.
30. Петлюра С. Отрицательные черты полемики по украинскому вопросу // Украинская жизнь. – 1914. – № 11–12. – С. 5–17.
31. Петро Д. Про Полтавський "Соціал-Демократ" // Наш голос. – 1911. – Квітень-червень. – № 6–8.
32. Порш М. Автономія України і її соціал-демократія. – 2-е вид. – К.: Знання – то сила, 1917. – 80 с.
33. Порш М. Про автономію України. – К., 1913. – 40 с.
34. Порш М. До питання про автономію // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т. XXXIX. – Кн. VIII–IX.
35. Порш М. Національне питання та виборча агітація на Україні // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т. XXXVII. – С. 135–139.
36. Порш М. Про національну неволю та про те, як з неї визволитися // Слово. – 1907. – 16 грудня.
37. Рибалка Л. Націоналізація життя і наша партія // На теми дня. Збірка статей. – Львів, 1910. – С. 41–63.
38. Садовський В. Автономія України в соціал-демократичній пресі // Україна. – 1907. – Т. 1. – Ч. 1.
39. Степанюк В. Из истории украинского марксизма // Просвещение. – 1914. – № 6. – С. 27.
40. Стешенко І. Український національно-громадський рух і 1905 рік // Вільна Україна. – 1906. – Ч. 1–2.
41. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах / Відп. ред. В.А. Смолій; Т. 1. Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Українські проекти в Російській імперії / Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2004. – 504 с.
42. Чацький М. Наші організаційні завдання // На теми дня. Зб. статей. – Львів, 1910. – С. 30–40.
43. Чацький М. Сучасний момент в житті української нації і завдання української соціалдемократії // На теми дня. Зб. статей. – Львів, 1910. – С. 1–17.
44. Doroshenko V. The political parties in Russian Ukraine // Ukraine's claim to Freedom. – New York, 1915.
45. Hoetzsch O. The Ukrainian movement in Russia // Ukraine's claim to Freedom. – New York, 1915. – P. 92–98.
46. N. Марксизм і націоналізм // Вісті. – 1906. – 5 лютого.
47. Ostwald P. Die Ukraine und ukrainische Bewegung. – Essen, 1916. – 40 s.

Аннотация. Березовский О.Н. УСДРП в работах дореволюционных исследователей. Проанализировано состояние изучения истории становления Украинской социал-демократической рабочей партии в Российской империи в начале XX века в дореволюционной литературе. Очерчены процессы, которые влияли на состояние научной разработки темы.

Ключевые слова: Украинская социал-демократическая рабочая партия, дореволюционная историография, национальный вопрос, украинское движение

Summary. Berezovsky O.M. The Ukrainian Social Democratic working-class party in pre-revolution historiography. The progress of researches of Ukrainian Social Democratic working-class party in the Russian empire of the early XX century in pre-revolution historiography was analysed. The processes are determined which had an influence on the scientific work condition of the theme.

Key words: Ukrainian Social Democratic working-class party, pre-revolution historiography, national question, Ukrainian movement

Надійшла до редколегії 20. 04. 2010 р.

Затверджена до друку 10.06. 2010 р.

В.М. Щербатюк

УДК 94(477)“1917/1918”

СТАНОВЛЕННЯ ВІЛЬНОГО КОЗАЦТВА В КОНТЕКСТІ ЗРОСТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН (ЛІТО 1917 – ВЕСНА 1918 рр.): СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Показано висвітлення проблеми посилення організованості Вільного козацтва з літа 1917 р. по квітень 1918 р. та піднесення вільнокозацького руху як свідчення зростання національної свідомості і масового протесту українських селян у працях сучасних українських дослідників.

Ключові слова: Вільне козацтво, українське селянство, національна свідомість, історіографія

Українській революції 1917–1921 рр. належить вагоме місце в історії України, адже вона відродила українську державність. І, незважаючи на те, що сама революція зазнала поразки, а державність було знищено, боротьба мала важливе значення для української нації в історичному поступі XX ст.

Із проголошенням 1991 р. незалежності України та з відкриттям доступу до архівних джерел, появою можливості інтерпретації фактів без ідеологічних нашарувань, дослідники отримали можливість відтворити правдивий хід подій революції [див. 1; 2; 3; 4].

Беззаперечним фактом є те, що рушійною силою революції 1917–1921 рр. було українське селянство, яке за різними підрахунками сучасних дослідників становило на той час від 80 до 90% населення [5, 3; 6, 3].

Історії українського селянства та його боротьбі періоду революції присвятили свої монографії В. Верстюк [7], С. Кульчицький [8; 9], В. Литвин [10], О. Ганжа [11; 12], П. Захарченко [13], А. Лисенко [14], Д. Красносілецький [15] та ін.

Історична пам'ять селянства щодо традицій українського козацтва та ідеалізація демократичності козацького устрою, в умовах революції; послаблення державної влади; стихійність боротьби українського селянства за землю, ліпші умови праці та підвищення заробітної платні; гостра проблема з охорони громадського порядку; постійна військова небезпека, що була присутня протягом усього 1917 р., дали поштовх зародженню вільнокозацького руху. Вільне козацтво в перших працях доби незалежності постає в контексті висвітлення Української революції, деяких її аспектів та окремих персоналій. Автори досліджень – В. Солдатенко [16; 17], Р. Пиріг і Ф. Проданюк [18], І. Курас, Ф. Турченко, Г. Геращенко [19]. Згодом з'явилися дослідження П. Захарченка [20], Ю. Каліберди [21], Н. Барановської [22], М. Кравчука [23], В. Бондаренка [24], окремі краєзнавчі праці М. Іванченка [25], О. Беззубець та О. Березовського [26, 32.], в яких ідеться безпосередньо про виникнення та діяльності Вільного козацтва. Незважаючи на те, що в дослідженнях названих авторів висвітлюються окремі аспекти вільнокозацького руху, на сьогодні їхні праці відтворюють останні досягнення української історичної науки щодо Вільного козацтва. Однак, варто відзначити, що найповнішими дослідженнями з історії Вільного козацтва є праці В. Лободаєва. Зокрема його дисертаційне дослідження “Українське Вільне козацтво (1917–1918 рр.)” [27; 28]. Проте і в його доробку деякі аспекти потребують певних уточнень. Зокрема, це стосується окремих подій, які проливають світло як на стихійність, так і на зростання організованості селянського руху.

Звернемо увагу на висвітлення у працях сучасних дослідників розгортання діяльності Вільного козацтва з літа 1917 р. по квітень 1918 р., його наслідки та на окремі умови в яких відбувалися ці події під час Української революції. Період охоплений межами – від масового поширення на теренах України вільнокозацького руху і початку зростання його організованості до Гетьманського державного перевороту.

Широкі селянські маси, що вийшли на політичну арену після лютневих 1917 р. подій, вимагали негайної передачі їм великої земельної власності та припинення війни. У зв'язку із зволіканням у вирішенні цих питань Українською Центральною Радою, з весни 1917 р. розпочалася стихійна боротьба українських селян за землю. К. Петриченко в дослідженні “До питання про селянський повстанський рух у березні 1917 – серпні 1919 рр. у Київській губернії: поняття, періодизація, типологія, причини та наслідки” наводить наступні форми селянського руху весною та влітку 1917 р.: страйки; потрави і знищення врожаїв поміщиків та заможних селян; порубка і вивіз лісу; захоплення хліба, фуражу, худоби, сільськогосподарських знарядь та іншого майна; заборона засівати поля, збирати врожай, рубати та вивозити ліс, здавати землю в оренду; захоплення землі і маєтків; погроми маєтків; постанови про передачу селянам землі, про обкладання податками, про ліквідацію відрубних ділянок [29, 221]. Це підтверджують й архівні документи. Зокрема, у доповідній записці Генерального Секретарства Внутрішніх справ за звітний період (літо 1917 р.) значилося про захоплення і погроми селянами економії, недозволену вирубку лісів, крадіжку цукру із

цукрових заводів, самосуди. З поміж інших в цьому плані виділялась Київська губернія, а в ній – Звенигородський і Канівський повіти. Якщо в останньому здійснювалися переважно захоплення маєтків, то у Звенигородському повіті мали випадки їхніх погромів [30, 7, 8зв.].

До осені виступи посилювалися, значна частина з них переросла у збройні повстання проти землевласників. Погодимось із І. Куташевим, який у дисертаційному дослідженні "Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р.)" запевнив, що селянські виступи восени 1917 р. переростали у селянську війну проти Тимчасового уряду і великих землевласників, особливо на Правобережній Україні, а на частині Лівобережжя – і проти найбільш заможних прошарків селянства. Був покладений край мирним формам селянського руху. Про порозуміння чи замирення з великими землевласниками вже не йшлося [31, 8].

Восени 1917 р. форми селянської боротьби дещо змінилися. К. Петриченко називає такі: описи та облік приватновласницьких маєтностей та встановлення над ними контролю з боку селян; конфіскація великих земельних латифундій і зрівняльний розподіл їх серед селянства; погроми маєтків і захоплення поміщицького майна [29, 222]. Проте, маємо констатувати факт, що остання з осені 1917 р. включно по весну 1918 р. стала найпоширенішою формою боротьби. Наприклад на Київщині на грудень 1917 р. розгроми та захоплення економік становили 86,1% усіх виступів [29, 222].

Під час боротьби народні маси обирали керівників, яких за давніми козацькими традиціями називали отаманами. Протягом 1917 р. революційна стихія породжувала таке явище як отаманщина. Дуже часто від міри свідомості і моральності отамана залежала діяльність його загону. Генерал армії УНР, майбутній віце-президент УНР в екзилі О. Удовиченко (1887–1975 рр.) поділяв отаманів на тих, хто "... мали високий рівень національної свідомості...", боролися за ідею незалежності України" і тих, хто "... були продуктом революції, без жодної моральної і патріотичної бази... .. відділи [які вони очолювали – В. Щ.] склалися часто-густо з бандитів" [32]. У діяльності останніх переважали грабунки, вбивства, погроми. Серед них дедалі частіше набувають погроми єврейського населення. Українські історики П. Захарченко, Н. Земзюліна, О. Нестеров називають січень–лютий 1918 р. першою погромною хвилею, що прокотилася Україною. Виникнення її пов'язують із нетривалим пануванням більшовиків в українських землях [33, 72].

Вдалу спробу щодо висвітлення тогочасних єврейських погромів здійснив В. Сергійчук у праці "Погроми в Україні: 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах" (К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1998. – 544 с.). Подані в книзі архівні документи допомагають виявити причини, наслідки та винуватців тих трагічних подій [34]. Погромні процеси значно активізувалися на селі з приходом в Україну більшовицької влади. Така думка простежується у дослідженні В. Скальського "Влада та суспільство в Українській Народній Республіці (листопад 1917 – квітень 1918 рр.)" [35, 172]. Дослідник В. Даниленко навів дані, що в Україні за березень–квітень 1918 р. були здійснені єврейські погроми у 402 населених пунктах, з них лише у Київській губернії у 231 поселенні, що становило 57% [36, 3]. Маємо архівні відомості про тогочасні погроми єврейського населення і в інших губерніях. Так, у березні 1918 р. червоноармійці, відступаючи під тиском німецько-австрійських військ, здійснили погром у Новгород-Сіверську Чернігівської губернії [36, 32], у квітні від погромів загинуло 78 осіб у Полтаві [37, 45].

Сучасний історик І. Куташев, досліджуючи селянський рух в Україні з березня 1917 р. по квітень 1918 р. довів, що з серпня 1917 р. у боротьбу за селянство активно включилися більшовики [31, 9]. Однак, їхній вплив в українському селі восени 1917 р. був досить малим. Дослідник впровадження радянського тоталітарного режиму в українському селі Я. Малик переконує: "Про ступінь впливу більшовиків на трудящі маси України напередодні Жовтневих подій яскраво свідчать результати виборів до Всеросійських Установчих зборів, що відбулися в листопаді 1917 р. За кандидатів українських соціалістичних партій проголосувало приблизно 75% виборців, що взяли участь у голосуванні, більшовики одержали 10% голосів". Останніх це далеко не влаштовувало, адже, як запевняє дослідниця О. Ганжа, і Україна, і селянство, займали особливе місце у планах керівників більшовицької партії [12, 16]. Задамо питання: чому? Відповідь проста. З України хотіли взяти достатню кількість

продовольства, щоб забезпечити пролетаріат Росії, який більшовицька партія намагалася зробити своєю соціальною основою. Тогочасне селянство України – виробник хліба, воно складало переважну частину населення України. У випадку залучення його на свою сторону більшовицька партія відбирала соціальну основу в українських соціалістичних партій – своїх політичних конкурентів. Тому, беручи все це до уваги, більшовики розпочали в Україні активну пропагандистську компанію. Згодом частина селян України все ж підтримала більшовиків, адже їхні гасла співпадали з основними вимогами селян: вони бажали землі і миру. Українська ж влада зволікала з вирішенням цих питань. Однак, грубе втручання більшовиків в усталений світ українського села та їхні насильницькі методи вилучення зерна, згодом змусили селян позбутися ілюзій щодо більшовицьких обіцянок. Це чітко простежують у своїх дослідженнях С. Кульчицький, П. Захарченко, О. Ганжа, Я. Малик, О. Береза, О. Ситник та ін.

Зокрема, висвітленню політики більшовиків в українському селі йдеться у працях дослідників впровадження радянського режиму в Україні та повстанського руху доби Української революції 1917–1921 рр. Я. Малика і О. Ганжі. Так, у дослідженнях “Тоталітаризм в українському селі. Перша спроба впровадження (жовтень 1917 – березень 1918 р.)” (Львів, 1996. – 152 с.) і “Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927)” (К., 2000. – 208 с.) автори доводять, що лідери більшовиків у стосунках із багатомільйонним селянством використали свій класичний прийом – політичне розколювання села, протиставлення пролетаризованих верств сільського населення селянам-власникам [43, 13–14; 44, 23]. Думку названих вчених підтримують й представники молодшого покоління науковців. Так, Л. Новікова додає, що радикальні заходи більшовиків посіяли ворожнечу серед селянства [45, 41]. Цьому сприяли створені комітети бідноти, а пізніше – комітети незаможних селян.

Розгул анархії в селі припадає на другу половину 1917 – першу половину 1918 рр. Долучилися солдати-дизертири, які потрапили під вплив більшовицької агітації, і зі зброєю залишали фронт. Повернувшись у рідні місця вони, здебільше, брали участь у впровадженні політики більшовиків у життя. Як на наш погляд, досить вдало зазначив В. Лозовий у монографії “Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.)”, що своєрідним вірусом анархії були солдати [46, 211]. Це ж підтверджують і матеріали тогочасної преси: “Прийшли з фронту “товарищі” большевики і почали, яко люде добре навчені на фронті “соціалізму” російськими чорносотенцями, проводити свою програму “Що моє, то моє і що твоє – то теж моє”, “...вони почали соціалізувати все народне добро і ділити між своєю компанією. Такі компанії позакладалися майже у кожному селі з 5–10 душ, які, озброївшись з ніг до голови гвинтівками, пістолями та бомбами, проводять досить вміло свої програми в життя... Анархія дійшла уже до найвищої точки... Уночі село не спить, бо йде стрілянина, товарищі, голосно, напившись самогонки, б'ють в набат, скликають народ і баламутять його самими провокаційними чутками, діти та жінки перелякані плачуть – народ одичав...” [47].

Завдання боротьби проти анархії і безладдя, “стати на захист всіх людей від темних сил... боронити всіх мирних громадян, їх добробут, їх незалежність від окремих таємних злих розбій і злодіяк” було покладено народними масами на Вільне козацтво [28; 48–49].

Зародившись у березні 1917 р. у Звенигородському повіті на Київщині, вільнокозацький рух протягом весни – початку осені того ж року поширився по всій Україні. Створюючи вільнокозацькі товариства, селянство прагнуло насамперед мати захист від наростаючого анархо-кримінального насилля. Водночас, із поглибленням суспільно-політичної кризи Вільне козацтво втягувалося в національну та соціальну боротьбу [50, 8].

Улітку 1917 р. у Звенигородському повіті виник конфлікт між штабом коша Вільного козацтва і повітовим земством. Штаб вільнокозацького коша вимагав вивести зі складу земської управи одного з її членів С. Міхальського, який хоч і розумів українську мову, але нею не розмовляв [51, 67] та впровадження окремого представництва у земському зібранні (20 мандатів) із правом вирішального голосу [28, 58]. Врегулювати конфлікт Українська Центральна Рада доручила Ю. Тютюннику, який був родом із Звенигородщини.

У другій половині 1917 р. відбулося ідейне та організаційне становлення Вільного козацтва. Проте його локальність, самоправність і безконтрольність з боку центральних органів влади визвали недовіру і обережність керівництва. Більше того керівників держави турбувала надто уповільнена реорганізація Вільного козацтва на основі урядового Статуту, розпочата восени 1917 р.

Тому, з метою більшої підконтрольності Вільного козацтва, Центральна Рада 23 січня 1918 р., згідно з ухвалою Ради Народних Міністрів, заснувала Вільне реєстрове козацтво, яке мало б забезпечувати внутрішню охорону повітів. Мобілізацію реєстрового Вільного козацтва за територіальним принципом проводило військове міністерство [55, 474]. Проте, 25 січня 1918 р., зважаючи на наступ більшовицьких військових частин на київському напрямку, члени Ради Народних Міністрів УНР разом з іншими урядовими установами залишили Київ та переїхали до Житомира [56, 258].

В умовах наступу російських більшовицьких військ та загрози встановлення в Україні радянської влади, з Києва в регіон найактивнішого вільнокозачого руху – на Звенигородщину, в січні – на початку лютого 1918 р. прибули ряд діячів Української Центральної Ради, військових та ін. Вони дещо вплинули на ситуацію в повіті та розгортання там подальших подій. Сучасні дослідники В. Лободаєв і Г. Савченко у статті "Діяльність загонів Вільного козацтва" (лютий–квітень 1918 р.) твердять, що з грудня 1917 р. по січень 1918 р. отаман Звенигородського коша С. Гризло виявив повну пасивність до подій за межами повіту і зловживав наданими йому повноваженнями. Під тиском Ю. Тютюнника, М. Шинкаря і П. Демерлія, які перед вторгненням російських військ до Києва залишили столицю і прибули до Звенигородки, С. Гризло був позбавлений влади, що призвело до короточасної дезорганізації повітового вільного козацтва, яке залишилося без отамана [57, 51]. На наш погляд, це дещо спрощений виклад матеріалу. Ю. Тютюнник у своїх спогадах зазначає: "...Коли російські війська були недалеко Києва, тодішній командуючий українськими військами М. Шинкар дозволив виїхати до Звенигородки старшинам: Ю. Тютюнникові, Халабуденкові, Попикові, Сокирці та урядовцеві Демерлієві. Всі вони походили із Звенигородщини, але під час революції не перебували дома. Сам М. Шинкар разом із В. Кедровським, П. Скоропадським, Моркутоном втекли з Києва під охорону звенигородського Вільного козацтва і наприкінці січня принесли до Звенигородки звістку про події в Києві" [51, 70].

Вважаємо, що ситуація у вільнокозачому рухові Звенигородщини була загострена радше за все спробою тиску на нього впливових посадовців та окремих політичних партій із намірами подальшого його розвитку у бажаному їм напрямку.

Оскільки, як в Україні, так і на Звенигородщині осінь 1917 р. і початок зими 1918 рр. пройшли під гаслами соціальної боротьби, то серед селян домінувала ідея перерозподілу поміщицького землеволодіння. А тому й серед Вільного козацтва, джерелом поповнення якого було селянство, значна частина все ж підтримала цю ідею. З приїздом на Звенигородщину діячів Центральної Ради, їхні погляди взяли верх над позицією С. Гризла. Безумовно важливу роль зіграв авторитет, уродженця краю члена Центральної Ради Ю. Тютюнника та невдала спроба більшовиків під керівництвом Б. Каца встановити 13 лютого у місті радянську владу. Виклад тогочасних подій зустрічаємо в історичних дослідженнях авторів краєзнавчої організації "Витоки" Національної спілки краєзнавців України, затверджених до друку Вченими радами Центру пам'яткознавства НАН України та українського товариства охорони пам'яток та культури, Інституту історії України НАН України [59, 155; 60, 56, 279].

У статті "Тимчасовий революційний комітет з охорони порядку на Звенигородщині" енциклопедичного видання "Край козацький. Довідник з історії Лисянщини", йдеться, що того ж дня, 13 лютого 1918 р., у Звенигородці на повітовому з'їзді представники від повітової народної управи, селянської спілки, земельного комітету, Вільного козацтва та організованого робітництва створили Тимчасовий революційний комітет з охорони порядку на Звенигородщині, який проіснував до 18 березня 1918 р. Головою обрали П. Демерлія. У статті чітко окреслено основні функції новоствореного органу: збереження існуючої влади, забезпечення порядку в повіті, боротьба з анархією. Зазначено, що 19 лютого Тимчасовий

комітет прийняв постанову, згідно якої у місті та всьому повіті вводилось військове становище. Охорона Звенигородки забезпечувалась Комітетом охорони міста, а порядок у селах і містечках забезпечували загони Вільного козацтва [61, 274]. Отаманом Звенигородського коша Вільного козацтва було обрано Ю. Тютюнника. На зібрання козаків прибув і П. Скоропадський. Однак, козаки висловили йому недовіру, що дуже розлютило колишнього кошового отамана. Відбувся конфлікт С. Гризла з Ю. Тютюнником, який ми не виявили в працях дослідників Вільного козацтва. Автори зазначеної статті навели відомості із заяви Ю. Тютюнника до Революційного комітету з охорони порядку на Звенигородщині, де йшлося: “19 лютого бувший отаман Звенигородського коша Гризла о 6 годині вечора увірвався в штаб коша і в присутності козаків в образливому і недопустимому тоні почав кидати мені образи одну за другою, звинувачуючи мене в самозванстві і захваті влади. Не почувавши за собою ніякої вини, а виконуючи лише волю козацтва, яке 14 лютого на загальному зібранні поставило мене тимчасово на чолі коша Звенигородщини, я звертаюсь до революційного комітету з проханням огородити мене від грубих і образливих нападів добродія Гризла”. На що революційний комітет відповів: “...Рахувати п. Гризла цілком усуненим від всякої громадської роботи до тої пори, поки не скінчиться над ним слідство [розпочате за агітацію у виборах до Установчих Зборів. – В. Щ.]. Одночасно з тим за образу, яку дозволив собі п. Гризла отаманові Тютюннику – виборній людині, яка поставлена волею народу на чолі цілої організації, революційний комітет притягує п. Гризла до суду” [62]. Заяву Ю. Тютюнника до Тимчасового революційного Комітету з охорони порядку на Звенигородщині чи не вперше використали автори довідника з історії Лисянщини “Край козацький” [60, 108]. Враховуючи існування згаданого конфлікту, дослідники, скоріш за все, повинні брати до уваги цей факт і більш обережно підходити до оцінки С. Гризла Ю. Тютюнником, яку він залишив у своїх спогадах: “...Не користувався авторитетом серед населення, але, будучи спритною людиною, тримався на посаді кошового” [51, 67]. Аналізуючи описані вище події можемо твердити, що, скоріш за все, вони стали причиною від’їзду С. Гризла з повіту. Ми не зустрічаємо відомостей про його участь у Звенигородському збройному повстанні, що розгорнулося у червні–липні 1918 р. проти німецько-австрійських та гетьманських військ, поширилося на Правобережжі, а згодом перекинулося на Лівобережжя. Проте, маємо інформацію, що наприкінці 1918 р. у складі армії УНР сотник С. Гризла керував бронепотягом на Волині. У наступному році там же воював у складі Північного фронту Армії УНР під командуванням отамана В. Оскілка. Розділяючи невдоволення ряду отаманів діяльністю Симона Петлюри, взяв участь у спробі перевороту, який вчинив В. Оскілко в ніч на 29 квітня 1919 р.

Загроза більшовицького перевороту та спроби, а на значній території України і встановлення наприкінці 1917 та на початку 1918 років радянської влади, згуртувала Вільне козацтво. За короткий період посилилася його організованість. Активна дієвість вільних козаків зіграла в ряді регіонів вагомую роль у боротьбі із загарбниками та під час визволення України. Зокрема, у дослідженні В. Бондаренка “Олександрівський курінь Вільного козацтва (1917–1929 рр.) йдеться про надання загонами Вільного козацтва значної допомоги українським та німецьким військам під час звільнення Олександрівського повіту [65]. Підтримку у боротьбі з більшовиками надавали вільнокозачі загони в регіонах свого значного поширення. Такими землями П. Гай-Нижник називає, окрім Київщини, Чернігівщину, Полтавщину, Херсонщину і Волинь [52, 547].

В. Лободаєв та Г. Савченко у зазначеному вище дослідженні переконують, що у південних повітах Київщини та північній Херсонщині у лютому 1918 р. під керівництвом Ю. Тютюнника на штаб об’єднаного Вільного Козацтва перетворився Звенигородський кіш. Я. Тинченко, описуючи біографії українських командирів 1917–1921 рр. у книзі “Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921)”, у життєписі Ю. Тютюнника коротко зазначив, що звенигородці навесні 1918 р. на чолі з Тютюнником брали участь у роззброєнні збільшовичених частин російської армії, що поверталися з фронту Першої світової війни [66, 446]. Детальніше про це згадував у спогадах сам Ю. Тютюнник, згідно з якими уточнюємо, що у половині лютого козаки Звенигородщини змусили скласти

зброю гарматні частини 2-го корпусу російської гвардії, пізніше – російську кавалерійську бригаду, внаслідок чого до рук козаків потрапило 2 тис. коней, сідел та ін. [51, 71]. Частково ця інформація використана у праці В. Лободаєва і Г. Савченка "Діяльність загонів Вільного козацтва (лютий–квітень 1918 р.)", колективному дослідженні "Край козацький. Довідник з історії Лисянщини", у статті Р. Ковалю "Семен Гризло, Звенигородський полковник" книги "Отамани гайдамацького краю. 33 біографії". Щоправда, Коваль, навівши цитату із споминів Ю. Тютюнника, приписав заслуги С. Гризлу: "Козаки Гризла примусили росіян скласти зброю та передати військове майно..." [67, 179].

Проте, найбільшого успіху Вільне козацтво досягло у бою з 8-ю російською армією у районі станції Бобринська (нині станція Шевченкове Черкаської області), де зібралося 8 тис. козаків із кращих вільнокозачих частин Звенигородщини, Черкащини, Єлизаветградщини. Цієї події в контексті розвитку вільнокозачого руху в 1917–1918 рр. і його піднесення навесні 1918 р. торкаються у своїх працях В. Бондаренко [68], В. Верстюк [69, 434], В. Лободаєв [27; 28]. Безпосередньо бою на станції Бобринська та подіям з ним пов'язаних, присвячені окремі статті історико-краєзнавчого довідника "Край козацький..." [60, 30–31, 274]. Матеріали статей ґрунтуються на архівних документах, інформації тогочасної преси та свідчень очевидців, зокрема Ю. Тютюнника. Так ми дізнаємося, що бій йшов цілий день, унаслідок чого обидві сторони понесли значні втрати. Проте нічна атака Вільних козаків принесла їм успіх. Російська армія була розбита, чудом від полону уник головний комендант російських військ в Україні М. Муравйов.

Водночас активізувалися бойові дії вільнокозачих загонів в інших регіонах України. Це досить вдало простежили В. Лободаєв і Г. Савченко. Зокрема, вони наголосили, що у Гайсинському повіті (Подільська губернія) на боротьбу з місцевими та "транзитними" більшовицькими частинами виступили загони отамана П. Саморухи. У Бердичівському повіті Київщини діяли загони отамана І. Ткаченка, на Черкащині – підрозділи Я. Водяного. Наприкінці лютого об'єднаний загін Вільних козаків містечка Стеблів та села Комарівка (Канівський повіт) організував охорону відрізка залізниці Корсунь – Біла Церква, намагаючись не допустити вивезення награваного майна відступаючими більшовицькими загонами. А після переходу українських і німецьких військ на Лівобережжя їх підтримали окремі загони Вільного козацтва, яким вдалося уціліти в умовах більшовицької влади [57, 50, 53].

У другому томі дослідження "Історія українського козацтва" йдеться про активну участь взимку та навесні 1918 р. Вільного козацтва у боротьбі з більшовицькою агресією по всій території України, що сприяло прискоренню відновлення влади УНР під час контрнаступу українсько-німецько-австрійських військ у лютому–березні 1918 р. [72, 457–458]. Це яскраво свідчить про зростання організованості та національної свідомості Вільного козацтва, а відтак і українського селянства, на початку 1918 р.

Усвідомлюючи значні зусилля, що їх приділило Вільне козацтво у збереженні української державності під час більшовицької навали в січні–лютому 1918 р., керівники Центральної Ради все ж вдалися до заходів щодо розформування його загонів. Однак, остаточному знищенню вільнокозачого руху перешкодив державний переворот П. Скоропадського 29 квітня 1918 р.

Отже, "Вільне козацтво", як специфічна формація, що здатна на "пульсуюче функціонування" – то швидке збільшення рядів, то "замирання" на якийсь час, протягом другої половини 1917 – до квітня 1918 рр. заявило про себе як дедалі організованішу, зростаючу із селянсько-протестного стихійного вибуху структуру, здатну вести за собою широкі народні маси в процесі як охорони порядку, так і захисту української державності. Це виразно простежуємо у працях сучасних українських дослідників, які переконливо доводять, що у час найбільшого піднесення і посилення організованості Вільного козацтва, українські державні лідери не змогли скоординувати вільнокозачий рух і вдалися до нищення самої організації та інтересів, які відстоювали селянсько-козацькі верстви суспільства, що згодом стало одним із чинників розгортання масового протесту українських селян і його переростання в середині 1918 р. у селянську війну.

Література

1. Українська революція і державність (1917–1920 рр.). – К.: Парламентське видавництво, 1998. – 248 с.
2. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси у 3 т. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 2004. – 504 с.
3. Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – Вип. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 294 с.; Вип. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – 258 с.
4. Історія українського селянства. Нариси у 2 т. – К., 2006. – Т. 1. – 632 с.; Т. 2. – 652 с.
5. Нестеров О.В. Селянський повстанський рух на Правобережній Україні (1919 р.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2001. – 19 с.
6. Пітик Г.А. Селянське питання в політиці Української держави Директорії УНР, Раднаркому УСРР (квітень 1918–серпень 1919 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2008. – 20 с.
7. Верстюк В.Ф. Махновщина: Селянський повстанський рух в Україні в роки громадянської війни (1918–1921). – К.: Наук. думка, 1992. – 368 с.
8. Кульчицький С.В. УСРР в добу “воєнного комунізму” (1917–1920 рр.) Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. Історичні зошити. – К., 1994. – 142 с.
9. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919–1920 рр.). – К.: Основи, 1996. – 396 с.
10. Литвин В.М. Україна: доба війн і революцій (1914–1920). – К.: Альтернативи, 2003. – 488 с.
11. Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / Серія “Історичні зошити”. – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – 42 с.
12. Ганжа О.І. Протидія селян тоталітарному режиму / Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927). – К., 2000. – 208 с.
13. Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997. – 188 с.
14. Лисенко А. Отаманські формування на Лівобережній Україні в другій половині 1918–1919 рр. – Переяслав-Хмельницький, 2003. – 249 с.
15. Красносілецький Д.П. Антибільшовицький рух селян в Правобережній частині УСРР у 1920–1924 роках. – Хмельницький: ХНУ, 2009. – 276 с.
16. Солдатенко В.Ф. Становлення української державності і проблема збройних сил (березень 1917 – квітень 1918 р.) // Укр. істор. журнал. – 1992. – № 5. – С. 38–50.
17. Солдатенко В.Ф. Збройні сили в Україні (грудень 1917 – квітень 1918 рр.) // Укр. істор. журнал. – 1992. – № 12. – С. 42–58.
18. Пиріг Р.Я., Проданюк Ф.М. Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрета // Укр. істор. журнал. – 1992. – № 9. – С. 91–105.
19. Курас І.Ф., Турченко Ф.Г., Геращенко Т.С. М.І. Міхновський: постать на тлі епохи // Укр. істор. журнал. – 1992. – № 9. – С. 76–90; № 10–11. – С. 63–78.
20. Захарченко П. Вільне козацтво у 1917–1918 рр. // Історія України. – № 21. – 1998. – С. 1–2.
21. Каліберда Ю. Вільне Козацтво у спогадах сучасників // Військо України. – 1997. – № 3/4. – С. 48–49.
22. Барановська Н.М. Вільне козацтво – національна військова опора і реальна державницька сила УНР 1917 – поч. 1918 рр. // Збірка науково-методичних праць. – Львів, 1998. – С. 3–7.
23. Кравчук М. Організаційно-правові аспекти розвитку Вільного козацтва та його роль у державотворчому процесі України // Нова політика. – 1999. – № 1 (21). – С. 10–15.
24. Бондаренко В.Г. Вільнокозацький рух на Півдні України (1917–1918 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Запоріжжя, 2006. – 245 с.
25. Іванченко М. Вільне козацтво // Добридень. – 2000. – № 2–6. – С. 29–31; № 7–11. – С. 42–45.
26. Беззубець О., Березовський О. Боротьба отаманів Вільного козацтва проти радянської влади 1921 // Край козацький. Довідник з історії Лисянщини. – К.: Наук. думка, 2004. – 408 с.
27. Лободаєв В.М. Звенигородський кіш Вільного козацтва: становлення та еволюція ідейно-організаційної структури (березень 1917 – квітень 1918 рр.) // Вісник Київського університету імені Т. Шевченка. – К., 1999. – Вип. 45. – С. 21–25.
28. Лободаєв В.М. Українське Вільне козацтво (1917–1918 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2001. – 216 с.
29. Петриченко К.В. До питання про селянський повстанський рух у березні 1917 – серпні 1919 рр. у Київській губернії: поняття, періодизація, типологія, причини та наслідки // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Т. XXI. – К., 2008. – С. 217–225.
30. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 2796, оп. 1, спр. 16.
31. Куташев І.В. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2003. – 14 с.
32. Див.: Удовиченко О.І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921. – К., 1995. – 206 с.
33. Захарченко П., Земзюліна Н., Нестеров О. У поході за волею (селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 році). – К., 2000. – 176 с.
34. Див.: Сергійчук В. Погроми в Україні: 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1998. – 544 с.
35. Скальський В. Влада та суспільство в Українській Народній Республіці (листопад 1917 – квітень 1918 рр.)

- // Український історичний збірник. – 2009. – Вип. 12. – С. 167–175.
36. Даниленко Д. Еврейские погромы на Украине // Документы Киевской комиссии помощи пострадавшим от погромов. – К., 2006. – С. 1–6.
 37. ДАКО. – Ф. 3050, оп. 1, спр. 210.
 38. Кульчицький С. Криза колгоспного ладу // Укр. істор. журнал. – 2003. – № 5. – С. 2–25.
 39. Малик Я. Запровадження радянського режиму в українському селі (1917–1920). – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – 391 с.
 40. Малик Я.Й. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917–1920 рр.): дис... д-ра іст. наук: 07.00.01. – Львів, 1997. – 495 с.
 41. Малик Я., Береза О. Запровадження радянського режиму в українському селі. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 391 с.
 42. Ситник О. Ідеологія анархістського руху в Україні 1917–1921 рр. // Схід. – 2009. – № 5 (96). – С. 78–80.
 43. Малик Я. Тоталітаризм в українському селі. Перша спроба впровадження (жовтень 1917 – березень 1918 р.). – Львів, 1996. – 152 с.
 44. Ганжа О. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927). – К., 2000. – 208 с.
 45. Новікова Л. Політичні методи боротьби уряду Української держави з повстанським рухом // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2006. – № 87–88. – С. 39–43.
 46. Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). – Кам'янець-Подільський: ПП "Мошак М.І.", 2008. – 408 с.
 47. Див.: Звенигородська думка. – 1918. – № 20. – 17 квітня.
 48. Іванченко М. Вільне козацтво // Спілка "Витоки" у краєзнавчому русі України: досягнення і перспективи. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2004. – С. 157–174.
 49. Щербатюк В. Вільне козацтво // Край козацький. Довідник з історії Лисянщини. – К.: Наук. думка, 2004.
 50. Лободаєв В.М. Українське Вільне козацтво (1917–1918 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2001. – 20 с.
 51. Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого. – К.: Книга Роду, 2008 – 312 с. / Репринт за виданням: Тютюнник Ю. Революційна стихія. – Львів, 1937.
 52. Гай-Нижник П.П. Вільне козацтво // Енциклопедія Сучасної України. – Т. 4. – К., 2005. – 700 с.
 53. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 640 с.
 54. Солдатенко В. Петлюра – отаманщина – погроми (історичні факти й оцінки на тлі новітніх публікацій) // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття / Міжнародна науково-теоретична конференція 20–21 листопада 2007 р. та наукові дослідження. – К.: ІПЕД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – С. 329–438.
 55. Мироненко О.М. Вільне козацтво // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. – Т. 1. – К.: Укр. енцикл., 1998. – С. 474–475.
 56. Калюк О.М. Правові засади участі Вільного козацтва в охороні громадського порядку в Україні за часів Центральної Ради // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2007. – № 5. – С. 254–260.
 57. Лободаєв В., Савченко Г. Діяльність загонів Вільного козацтва (лютий–квітень 1918 р.) // Воєнна історія. – 2008. – № 1. – С. 48–58.
 58. Доценко О. Історія Звенигородського Коша Вільного Козацтва // Історичний календар Червоної калини на 1933 р. – Львів, 1933.
 59. Див. Щербатюк В. Історія регіонів України: Лисянщина. – К.: Логос, 2002. – 428 с.
 60. Край козацький. Довідник з історії Лисянщини. – К.: Наук. думка, 2004. – 408 с.
 61. Щербатюк В. Тимчасовий революційний комітет з охорони порядку на Звенигородщині // Край козацький. Довідник з історії Лисянщини. – К.: Наук. думка, 2004. – 408 с.
 62. Заява кошового отамана Тютюнника до Революційного Комітету по охороні порядку на Звенигородщині // Вісник Тимчасового революційного комітету по охороні порядку. – 1918. – № 3. – 23 лютого.
 63. Іванченко М. Кошовий отаман Семен Гризло // Катеринопільський вісник. – 2001. – 24 жовтня.
 64. Щербатюк В., Беззубець О. Гризло Семен // Край козацький. Довідник з історії Лисянщини. – К.: Наук. думка, 2004.
 65. Бондаренко В.Г. Олександрійський курінь Вільного козацтва // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – Вип. XXV. – С. 43–47.
 66. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921): Наукове видання. – К.: Темпора, 2007. – 536 с.
 67. Коваль Р. Семен Гризло, Звенигородський полковник // Отамани гайдамацького краю. 33 біографії. – К.: "Правда Ярославичів", 1998. – 616 с.
 68. Бондаренко В.Г. Вивчення проблеми Вільного козацтва у 1917–1918 роках за допомогою статистичних джерел // Історичні і політологічні дослідження. – 2004. – № 2. – С. 102–106.
 69. Верстюк В.Ф. "Вільне козацтво" в українській революції 1917–1921 рр. // Історія українського козацтва: Нариси. У 2-х т. – Т. 2. / Відп. ред. В.А. Смолій. – К.: Видавничий дім "КМА", 2007. – С. 415–460.

70. Шевченків край: історико-етнографічне дослідження. – К.: Наук. думка, 2009. – 546 с.
71. Коваль Р. Отамани гайдамацького краю. – К., 1998. – 616 с.
72. Історія українського козацтва: Нариси у двох томах / Відп. ред. В.А. Смолій. – К.: Видавничий дім “КМА”, 2006. – Т. 2. – 724 с.
73. Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. У 4-х т.: Т. 2. – 1918. – К.: Світогляд, 2009. – 416 с.

Аннотация. *Щербатюк В.М. Становление вольного казачества в контексте возрастания национального сознания украинских крестьян (лето 1917 – весна 1918 гг.): современная историография проблемы. Показано освещение проблемы усиления организованности Вольного казачества с лета 1917 г. по апрель 1918 г. и подъем вольноказачьего движения как свидетельство роста национального сознания и массового протеста украинских крестьян в работах современных украинских исследователей.*

Ключевые слова: *Вольное казачество, украинское крестьянство, национальное сознание, историография*

Summary. *Scherbatjuk V.M. Formation of independent cossacks at growth of national consciousness of ukrainian peasants (summer 1917 – spring 1918): modern historiography of issue. The article reflects how the enhancement of Free Cossacks organization from summer 1917 till April 1918 and increasing their activity as the evidence of national conscience growth and mass protest of Ukrainian peasants are covered in the works of contemporary Ukrainian researchers of strengthening.*

Key words: *independent Cossacks, national consciousness, Ukrainian peasantry, historiography*

Надійшла до редколегії 15. 04. 2010 р.

Затверджена до друку 10.06. 2010 р.

В.В. Сокирська

УДК 930/1(477)“1492/1914”

ПОЛЬСЬКА СПІЛЬНОТА УКРАЇНИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ГРИГОРІЯ ЮХИМОВИЧА ХРАБАНА

На основі наукової спадщини Григорія Юхимовича Храбана проаналізовано впливи польської спільноти на соціально-політичне, економічне та ідеологічне життя українців. Виявлено спроби Г.Ю. Храбана довести, що через розуміння взаємин між поляками та українцями, культурного взаємовпливу, соціально-економічних та політичних процесів, що відбувалися з поляками, можливе відтворення правдивішої картини історичного розвитку України.

Ключові слова: *польська спільнота, польсько-українські відносини, Г.Ю. Храбан, історія України*

Еволюція сучасної історичної та загалом гуманітарної науки багато в чому визначає поліетнічність соціуму України, культурну різноманітність нашого суспільства, яка знаходить своє втілення, поряд з розвитком української культури, у відродженні та розвитку культур етнічних спільнот, що населяли українські терени. Поступово одним із пріоритетних напрямків української історичної науки стають етноісторичні та етнокультурні дослідження. Саме у такому ракурсі сьогодні з'являються наукові праці з історії та культури польського народу, зокрема історії польської присутності на території України та її впливу на долю нашого народу. В українській науці виразно вимальовуються польські студії.

Цей факт нам здається цілком вмотивованим і зрозумілим. Історичні долі українців і поляків склалися так, що ці два народи жили протягом чотирьох століть на одній землі. Унаслідок цього історія та їхні культури стали інтегральною частиною історії та культури України. Польський чинник завжди був присутнім в українському суспільстві, поляки мали вплив на соціально-політичне, економічне та ідеологічне життя українців. Розуміння взаємин між поляками та українцями, культурного взаємовпливу, соціально-економічних та політичних процесів, що відбувалися з поляками, сприятиме побудові, наскільки це можливо, правдивої картини історичного розвитку України.